

УДК 811.161.2'42

О 36

Анна ОГАР

**ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ СЛОВО
(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ РАЇСИ ІВАНЧЕНКО
«ОТРУТА ДЛЯ КНЯГИНІ»)**

У статті йдеться про структуру, смислове наповнення й вербальний вияв концепту слово в романі Раїси Іванченко «Отрута для княгині». Аналізований художній текст репрезентує, поряд із зафіксованими в тлумачному словнику його компонентами, ще й такі елементи, що урівнюють слово з іншими сутностями – душею, духом, совістю, пам'яттю; внутрішнім світом людини, родом, народом, та відображає перетин концепту з морально-етичними категоріями: добро – зло, правда – брехня (кривда), свій – чужий.

Ключові слова: *концепт, ключовий концепт, компонент концепту, репрезентант/вербалізатор концепту, епітет, морально-етична опозиція.*

Постановка проблеми. Сучасна лінгвістика особливу увагу приділяє одиницям мови в стосунку до тих когнітивних процесів, які передують їхній з'яві, визначають смисл і забезпечують функціонування. Наріжну категорію таких досліджень становить поняття *концепт*, розташоване на перетині лінгвістичних даних із психологічними, культурологічними, інформаційними. Суттєво, що його трактують із різних світоглядних позицій і за критеріями, які часом кардинально протилежні або й навіть взаємовиключені. Знаковими в цьому сенсі є праці М. Джонсона, Дж. Лакоффа, Ч. Філлмора, Л. Талмі, А. Вежбицької, В. Карасика, О. Кубрякової, В. Маслової, М. Піменової,

З. Попової, Ю. Степанова та ін. у зарубіжному мовознавстві; В. Жайворонка, В. Кононенко, Л. Лисиченко, О. Селіванової, С. Жаботинської, М. Скаб, П. Мацькова та ін. в українській лінгвістичній науці.

У нашій розвідці послуговуємось визначенням концепту, запропонованим М. Скаб: це абстрактна одиниця ментального рівня, яка відображає зміст результатів пізнання людиною довкілля та в якій зосереджено відомості про об'єкт, його властивості, місце в культурі народу, результати емоційно-оцінного осягнення, що, відповідно, вмотивовує розбудову й збагачення цієї одиниці завдяки збагаченню індивідуального емоційного й культурного досвіду носіїв мови [9, 5 – 6]. У континуумі концептів за ознакою актуальності виділяють провідні, або ключові, що широко запрезентовані в пареміологічному фонді, фольклорі, художній літературі [8, 82 – 84]. Їхні вербалізатори частотні й виражають глибокі смисли. З-посеред них виділяються ті елементи значень, форм і функцій, що найбільш повно передають народний дух, особливості мовомислення [5, 5]. Саме такі лексеми репрезентують найважливіші концепти, у переліку яких – і концепт *слово*.

У світоглядній концепції українського народу сформовано образ *слова* як святині, великої духовної цінності з божественною природою й, попри всю його ідеальну сутність, із великим потенціалом – людинотворчим, націєтворчим, духотворчим. В українській поетичній традиції *слово* – це символічна назва, що за своїм характером відбиває саме єство ліричного героя: це його зброя [5, 385]. Сьогодні воно – засіб утвердження поглядів і переконань, а також не менш потужний, аніж найагресивніші технології, засіб впливу. Тож концепт *слово* потребує не просто детального, а максимально проникливого осягнення, що й засвідчує **актуальність** нашої статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слово як образ, а не сировина, з якої komponується художній твір, часто ставало предметом наукових розвідок. Ґрунтовно цю проблему висвітлила Н. Мех у монографіях про інтерпретацію концептів *слово*, *мова* в українській культурній традиції і філософсько-релігійній та мовній картинах світу Григорія Сковороди [6 – 7]. Дослідниця зараховує концепт *слово* до наскрізних культурних концептів, пов'язаних з духовною

сферою, з вірою й моральністю людини, це підтверджують і частота вживання, і співзначення лексеми-вербалізатора.

Ю. Гладир, аналізуючи творчий доробок М. Вінграновського, зазначає, що слово для поета – це не абстрактна категорія, а конкретний, часом олюднений образ. У мистецькому світогляді шістдесятника викристалізовується усвідомлення того, що слово поета виростає зі слова народу, а отже, він зобов'язаний захищати й оберігати цей високий дар, продовжувати його життя поза часом і простором, зважаючи на його божественну сутність [3].

Неодноразово у контексті зазначеної проблеми лінгвісти зверталися до безсмертних текстів Кобзаря. Феномен мови-слова у просторі Шевченкового світу розглянула М. Федурко. Високу частотність лексем – номенів цього феномена у творах поета дослідниця пов'язує з дією трьох чинників: етноохоронного, духотворчого, націє- і державотворчого [12, 73 – 75]. І. Фаріон вивчала Шевченків концепт *слово* у рецепції Д. Донцова й дійшла висновку, що безпомилна заглибленість та детермінізм у судженнях допомогли вченому сягнути Шевченкових джерел розуміння природи слова не лише як філологічної одиниці. Донцовські міркування про Шевченкове слово у цій розвідці розглянуто під трьома поглядами: містичне слово (тому що від Бога); креативне слово (тому що творить неповторну, національну людину і світ); дуалістичне слово: слова-правда (тому що Бог) – слово-лжа (тому що від лукавого) [11]. Як бачимо, слово розглядають поза межами звичного, земного; його природу та суть окреслюють у рамках сакрального, містичного, творчого, високого, духовного.

Мета дослідження – виявити на прикладі твору Раїси Іванченко «Отрута для княгині» структуру, смислове наповнення й вербалізацію концепту *слово*.

У тлумачних словниках сучасної української мови зафіксовано сім значень концепту *слово* [10], що передають його поняттєві компоненти, однак в аналізованому тексті натрапляємо лише на вербалізацію таких: 1) мовна одиниця, що являє собою звукове вираження поняття про предмет або явище об'єктивного світу (*Але ні, княгиня нагадує слова не про данину, а про мир і любов* (с. 399), 2) мова, мовлення

(Коли народ забуває своїх великих пращурів і своє слово, – забудуть і його (с. 300), 3) висловлювання, фраза (І чому вірна її челядь ані словечка їй... (с. 425), 4) обіцянка виконати що-небудь (Отож колись дав слово князеві Рюрику, що Ігор його буде владарювати, де б я не був (с. 161), 5) прилюдний виступ, промова (Коли просите, скажу своє слово (с. 449). Чимало фрагментів твору засвідчують усталену сполучуваність лексеми *слово*, тобто в поєднанні з дієсловами мовлення та сприймання: *сказати, говорити, мовити, бриніти, чути, слухати* тощо. Однак трапляються й контексти, у яких реалізовано семантику ‘мовчання’, але через активно-діяльний суб’єкт – слово: *Ольга йшла мовчки, бо слова тут були зайві* (с. 411).

Однак лексема *слово* у її лексикографічних дефініціях значно збіднена. У художньому тексті, та й зрештою в мовній свідомості народу, воно не лише одиниця номінації, комунікації, голої прагматики задля порозуміння. Хоч і такі її функції гіперважливі для людини, для її побутування і, щонайважливіше, щастя. Протилежне ілюструють рядки *А з цією безсловесною угоркою – як з німою...* (с. 424). Однак слово – живе, тому виразнішою, більш значущою є його синергетична сутність, у якій воно постає як інструмент осягання й досягання людської душі та духу, як виразник внутрішнього утаємниченого чи містичного буття: *В її молитвах не було високих священних слів, які понаписували всевидящі мудрі пророки, але були її слова від душі і від того світу, який наповнював її з дитинства* (с. 101). Фактично бачимо об’єднання значень лексем *слово* й *думка*, їхнє взаємонакладання або хоч би семантичне асоціювання. Джерела такого розуміння сягають християнських трактувань, за якими *логос, слово* – втілення Бога на землі, знаряддя, за допомогою якого безтілесний Бог керує матеріальним світом, і навпаки – засіб звернення до Бога, тому концепт вміщує ще й такий смисловий компонент, що урівноважує слово з сакральною інтимною розмовою – молитвою. У такому ракурсі слово – шлях до найвищої істини, що оголює найпотаємніше в людині: *Склавши руки на грудях, старий варяжин з гордістю дослухався до молитви-слова свого князя* (с. 306). З огляду на це зрозуміло, чому людина так прагне почути щире божественне слово – ту підпору, що

її підтримує: *І княгиня лишилась з того часу на Горі як одинока горлиця – не було кому довіритись, не було від кого почути вірне, некорисливе слово. А воно, це слово, єдине на чому тримається людське життя...* (с. 257).

Слово доростає до найвищих людських абсолютів – душі, совісті, зрештою, самої людини, її народу: *Тоді й постане совість супроти властоїмців, і заплаче душа, і обізветься словом. А там, де є слово, не зникає пам'ять роду і сам нарід воскресає із німих і мертвих часів* (с. 176); *Не визнають чоловіки нізащо і того, що жінки, народжуючи і виколісуючи своїх дітей, народжують і виколісують народ, дають йому слово, пісню і совість* (с. 396); *Але не боги тримають людину в житті – а сила душі. Опертя на свою волю і своє слово – і на власний меч* (с. 296). Слово не тільки є втіленням моральних діянь, воно слугує засобом утвердження, своєрідним кодом нації, що шифрує її самобутність, її велич і силу, дає відповідь на одвічне філософське «бути їй чи не бути»: *Коли народ забуває своїх великих пращурів і своє слово, – забудуть і його* (с. 300).

Окрім морально-етичних аспектів, слово виявляє й ментальні: воно вінець еволюції складних пізнавальних процесів, акумулятор найрізноманітніших досвідів і того, що звемо мудрістю: *Житяна вірила в слова цього пророка, бо ті слова його були здобуті ним тяжким життям і власною кров'ю* (с. 100). Слова не лише своїм змістом передають внутрішні порухи людської душі, а й самим способом їхньої матеріалізації. Вони нерідко приховують емоційний стан людини: *Голос її був сухий, ламався на кожному слові* (с. 451).

Слово – матеріально-ідеальне утворення, його внутрішня сила вимагає дії зовнішніх чинників для своєї реалізації. Уся зашифрована у слові раціональність – просте базікання, якщо воно спрямоване не на того адресата: *Знав, що словами нікого не спинити і не навчити – люди не вміють розуміти мудрости слів* (с. 268). Попри неймовірно багаті властивості, сутність слова все ж обмежена певними рамками, які встановлюють люди.

Слабкі, за визначенням загалом деформованого світу, слова насправді наділені неабиякою силою, здатною протистояти навіть

таким зрозумілим і безвідмовним засобам, як меч. У такому разі мудре слово – антагоніст грубої сили, що зазвичай ілюструє дурість людську. Слово й добро – це шлях мудрого, а тому сильного володаря, бо мечем можна завоювати тіло, але тільки словом, до того ж добрим словом, – сягнути душі: *Святослав горнеться до варязької дружини, а держава потребує розбудови не силою меча, а силою слова, освіти і мудрости* (с. 372); *Ворогів краще упокорювати добром і словом* (с. 375). Слова, як відомо, можуть уподібнюватися не лише добру, але і його антагоністові, набуваючи при цьому відповідних властивостей і зберігаючи власну міць: *Злі слова сильніше від меча нищать людину* (с. 127). Отже, концепт *слово* накладається на споконвічні когнітивні орієнтири, виражені морально-етичною опозицією добро-зло. Суміжна з нею пара – правда-брехня (кривда) – займає чільне місце в концепті з огляду на частотність ословлення, різноманітність способів вияву та на функції цих категорій в негласному суспільному статуті. Письменниця по-філософському зображує взаємодію концепту *слово* з ними: 1. *Чула, що їй і справді стало легше на душі і на совісті, бо в її словах була та правда, яка вихлюпнулася мимохіть, але яка чайлася у ній так глибоко, що навіть ніколи не давала про себе знати* (с. 271) [Тут і далі виділення наші – А. О.]; *Та правдивим словам не ймуть віри!..* (с. 388); 2. *Звідти тихо приповзло на її рідну землю дунайську оте чорне лихо – ота лєсть, підступ, віроломні єлейні слова й догідливі поклони, які полонили недолугого синка великого й грізного Симеона* (с. 378); *Для людей простих доступніші красиві слова і обіцянки. Бо правді ніколи не вірять. Вірять у красиву лжу...* (с. 337); *Князь Ігор збирав на бучні учти варяжинів і радців, заслуховував їхні єлейні славослів'я і забував, що холопствуючи приведуть його до погибелі* (с. 306). Авторка доносить поступове семантичне зміщення: добро як моральне поняття про все позитивне у житті людини замінюється реальним злом, яке формально криється в образі добра (красиві, єлейні слова). Загалом серед епітетів у творі Р. Іванченко переважають позитивно марковані, хоч негативні конотації теж доволі виразні: *слово правдиве* (с. 35), *високе, священне* (с. 101), *зле* (с. 127), *гірке, справедливе* (с. 176), *мудре* (с. 252), *вірне,*

некорисливе (с. 257), *сухе, тверде* (с. 268), *чесне* (с. 275), *грішне* (с. 275), *елейне* (с. 306), *лагідне, умедливе* (с. 314), *зухвале* (с. 317), *красиве* (с. 337), *просте, щире* (с. 361), *Боже* (с. 372), *кривдне, образливе* (с. 373), *останнє* (с. 377), *слухне* (с. 388), *безмовне* (с. 391). Звісно, цей перелік блідне, якщо заглянути у словник епітетів: стаття «слово» уміщена в ньому на п'яти сторінках і охоплює майже 240 означень; цей кількісно й семантично розгалужений епітетний ряд репрезентують одиниці восьми семантичних груп [2, 313 – 318]. Однак у низці означень Р. Іванченко принаймні три лексикографічно не опрацьовані (*елейне, умедливе, безмовне*, пор.: *Вслухалась у лагідні, умедливі слова, в її гарний оксамитовий голос...* (с. 314); *Вони хиляться в чемному поклоні, але на вустах бринять безмовні слова: чи не хоче ця горда княгиня трохи зачекати?* (с. 391), тож їх можна потрактувати як індивідуально-авторські.

Поряд з епітетами, авторських втручань зазнають також фразеологічні одиниці, у яких засвідчено вербалізатори концепту: *Словами не кидався, беріг їх, ніби власну душу* (с. 129), *А він уже потім зламав своє слово* (с. 297), *Рулав був сильний і спритний вояк, швидкий на руку і слово* (с. 302), *Кесарі РOMEї на словах визнали її рівною собі, а тільки молодшою* (с. 392). Часте апелювання до фразем із вербалізаторами концепту є свідченням його продуктивності (розбудови) й актуальності.

Ще одна когнітивна орієнтаційна пара – свій-чужий, одна з найважливіших уже в давніх слов'янських мовних моделях. Лексема *свій* набула позитивного маркування, адже «свій» передбачає низку спільних характеристик: ментальних (єдність світогляду), аксіологічних (однакові цінності), соціальних (належність до однієї історико-культурної спільноти). Разом із цим, окреслення «свого кола» створює позитивний емоційний фон, який навіює і відповідне ставлення адресата. Накладання цієї опозиції (свій – чужий) на концепт *слово* відкриває особливо болючу проблему національної окремішності через мову. Інтенсивне просування в будь-яку країну чужої для неї мови – це акт мовної агресії, яка руйнує цілісність національного біополя і підриває його життєву спроможність, тому могутні держави

дбають про збереження власної мови й енергійно протидіють експансії чужої [1, 32 – 33]. Розуміння такого стану речей, прагнення адекватно його оцінити бачимо й у творі Р. Іванченко: *Ромейські чиновники, вчителі, священики витіснили повсюду молоду порість Болгарської держави, здійняли галас про дружбу і любов між двома народами і насаджували тут свої закони, свою владу, свою мову.* Отже, державці відводять мові роль, що увиразнюється в ряді закон-влада-мова, тобто можна говорити про легітимність слова/мови як засобу утвердження вже на міждержавному рівні.

Натомість чуже розвінчується, оскільки позначає або номінує непотрібне, тому й незрозуміле для спільноти. У такому випадку раціональне аргументування поступається місцем потужнішому емоційному впливові, у нашому випадку – негативному: *Та й не розуміє той народ, що воно таке, отой титул, і слово те чужинське [архонтеса] йому не відоме! Бо не потрібне!* (с. 421).

Висновки. У романі Раїси Іванченко «Отрута для княгині» віднаходимо добірну низку мікроконтекстів, які виразно засвідчують загальнонародне смислове наповнення концепту *слово*, що далеко виходить за рамки найповніших тлумачних словників, із залученням до концепту компонентів морально-етичного й ментального планів (добро, зло, правда, кривда, душа, дух, совість, пам'ять), із ототожненням слова з людиною, з її народом. Охоплення концептом такого спектру смислів, зокрема й абстрактних, засвідчує його непересічність у когнітивному континуумі, його глибоке філософське підґрунтя і втаємничену природу.

Перспективним видається аналіз інших художніх творів на предмет вияву нових смислів і вербалізаторів концепту *слово*.

Література

1. Бабич Н.Д. Магія слово для всього живого : Мовно-народознавчі наукові студії / Н.Д. Бабич. – Чернівці : Букрек, 2012. – 384 с.
2. Бибики С.П. Словник епітетів української мови / С.П. Бибики, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт ; [за ред. Л.О. Пустовіт]. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.
3. Гладир Ю.Ф. Концепт *слово* у поезії Миколи Вінграновського [Електронний ресурс] / Ю.Ф. Гладир. – Режим доступу : <http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2013/11/4.4.8.pdf>.

4. Іванченко Р.П. Отрута для княгині : роман / Раїса Іванченко. – К. : Спалах ЛТД, 1995. – 464 с. – (Сер. «Укр. іст. роман»).
5. Кононенко В.І. Символи української мови / В.І. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – 272 с.
6. Мех Н. Інтерпретація концептів СЛОВО, МОВА в українській культурній традиції / Наталія Мех. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 211 с.
7. Мех Н.О. Наскрізні концепти *слово, мова, думка* у філософсько-релігійній та мовній картинах світу Григорія Сковороди / Н.О. Мех ; НАН України. Ін-т укр. мови. Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – К., 2005. – 237 с.
8. Пименова М.В. Коды культуры и проблема классификации концептов / М.В. Пименова // Язык. Текст. Дискурс : Научный альманах Ставропольского отделения РАЛК. Выпуск 5 / [под. ред. проф. Г.Н. Манаенко]. – Ставрополь : Изд-во ПГЛУ, 2007. – С. 79 – 86.
9. Скаб М.В. Концептуалізація сакральної сфери в українській мові : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Марія Скаб. – К., 2009. – 36 с.
10. Словник української мови : в 11 томах. – 1978. – Том 9. – С. 372.
11. Фаріон І. Шевченків концепт *слово* у рецепції Дмитра Донцова [Електронний ресурс] / Ірина Фаріон. – Режим доступу : <http://www.old.Svoboda.org.ua/dopusy/dopusy/021841/>.
12. Федурко М. Феномен мови-слова у просторі Шевченкового світу / Марія Федурко // Рідне слово в етнокультурному вимірі [Текст] : зб. наук. праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич : Посвіт, 2014. – С. 68 – 77.

Огар Анна. Вербалізація концепта *слово* (на матеріалі роману Раїси Іванченко «Яд для княгині»). В статті аналізується структура, смислове наповнення, а також способи і засоби вербалізації концепта *слово* в романі Раїси Іванченко «Яд для княгині». Наряду с зафіксованими в толковом словаре компонентами концепта, в аналізованому художественном тексті виявлені елементи, котрі отождествляють його с іншими сутностями – душой, духом, совестью, памятью; внутрішнім миром человека, родом, народом, а также отражают пересечение концепта с морально-етическими категориями: добро – зло, правда – ложь, свой – чужой.

Ключевые слова: концепт, ключевой концепт, компонент концепта, репрезентант концепта, эпитет, морально-этическая оппозиция.

Ohar Anna. Verbalization of the concept *word* (based on the novel by Raisa Ivanchenko «The poison for the princess»). The article tells about the structure, content and semantic verbal expression of the concept *word* in the novel material by Raisa Ivanchenko «The poison for the princess». The fiction text under analysis, in addition to its components fixed in the thesaurus, represents such elements which equal the word with other essences – with the soul, spirit, conscience, memory; the inner world of a person, a kin, and a people; and reflects the intersection of the concept with ethical categories of good – evil, right – wrong, friendly – alien.

Key words: concept, key concept, component of the concept, concept representative/verbalizer, epithet, moral and ethical opposition.